

УДК 338.439
© 2014

*М.П. Сичевський,
член-кореспондент НААН,
доктор економічних наук
Інститут
продовольчих ресурсів НААН*

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ НА ЗАСАДАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Наведено основні складові формування державної політики забезпечення продовольчої безпеки. Здійснено аналіз показників рівня продовольчої безпеки та їх динаміки. Показано значення інноваційно активних підприємств у створенні якісної та безпечної продукції, а також у виробництві альтернативних джерел енергії з продуктів та відходів харчової промисловості. Наголошено на необхідності використання зарубіжного досвіду для розроблення і впровадження програм продовольчої допомоги населенню з низькими доходами. Підкреслено необхідність залучення додаткових фінансових ресурсів для техніко-технологічного переоснащення харчової промисловості. Визначено напрями формування національної продовольчої системи на засадах незалежності та зміцнення позицій на глобальному ринку.

Ключові слова: *продовольство, безпека, незалежність, норми споживання.*

Постановка проблеми. Проблема гарантування продовольчої безпеки населення стала предметом активного розгляду світовим співтовариством з огляду на соціально-економічні процеси, які відбуваються передусім у країнах, що розвиваються. Стратегічне значення продовольчого забезпечення наразі стоїть на одному щаблі з енергетичним та фінансовим. Прискорення розширеного відтворення промисловості з виробництва продовольчих товарів є однією з найголовніших передумов подолання кризових явищ та забезпечення сталого економічного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукового доробку останнього десятиліття, де висвітлювалася проблематика продовольчої безпеки, слід відзначити фундаментальні праці вітчизняних науковців: В.І. Власова, Л.В. Дейнеко, С.М. Кваші, Т.Л. Мостенської, О.І. Павлова, Б.Й. Пасхавера, П.Т. Саблука, М.А. Хвесика, І.В. Федулової та ін. [1–5, 8]. Ці праці демонструють розгорнуте бачення авторів щодо сучасних викликів і проблем розвитку агропродовольчого сектору України, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішніх ринках, можливостей вирішення стратегічних завдань забезпечення продовольчої безпеки країни. Водночас наявний методо-

логічний підхід до формування продовольчої системи України потребує доопрацювання. З огляду на це мають бути розв'язані такі проблеми:

підвищення попиту на якісне та безпечне продовольство;

забезпечення ефективного використання сировинного потенціалу підприємств, мінімізація імпортованої сировини за виробництва харчових продуктів;

запобігання неадекватному ціноутворенню на харчові продукти, зумовленому деформацією ринкових відносин;

підвищення купівельної спроможності населення тощо.

Мета досліджень — з урахуванням реальних викликів та можливостей їх нівелювання заради гарантування продовольчої безпеки країни визначити напрями формування національної продовольчої системи на засадах незалежності.

Методи досліджень. У дослідженнях було використано аналітичний, статистичний, порівняльний методи та метод екстраполяції.

Результати досліджень. У межах країни найвищим рівнем продовольчої безпеки є стан, коли всі члени суспільства мають можливість отримати повноцінне харчування, що забезпе-

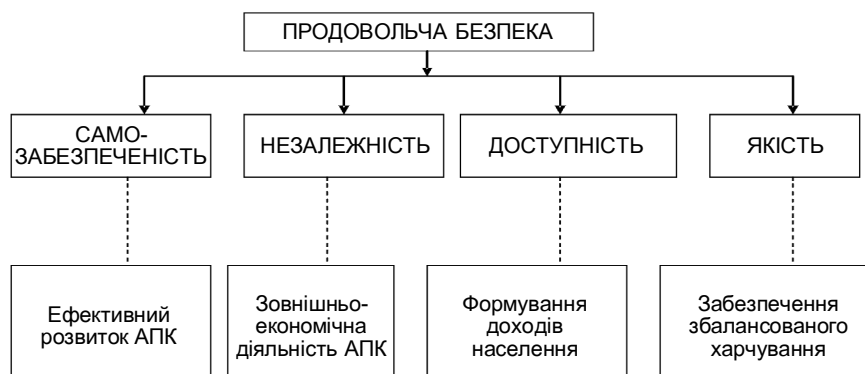

Рис. 1. Основні складові формування державної політики продовольчої безпеки

чується ефективною державною політикою та бізнесом. Основними складовими системи є: самозабезпеченість, незалежність, доступність та якість (рис. 1).

Харчова промисловість завжди залишатиметься стратегічно важливою галуззю національного господарства, від якої залежить добробут народу. Згідно з класифікатором галузей, який використовувався у вітчизняній статистиці до 2000 р., харчова промисловість охоплювала харчосмакову, м'ясну, молочну та рибну промисловості.

Харчосмакова промисловість України об'єднувала групу спеціалізованих галузей з виробництва продовольчих товарів, що вироблялися з сировини рослинного походження, зокрема хлібопекарську, цукрову, кондитерську, макаронну, олієжирову, плодоовочеву, виноробну, спиртову, лікеро-горілчану, пивоварну, дріжджову, крохмале-патокову, соляну, чайну, парфумерно-косметичну та тютюнову галузі. Також до харчосмакової промисловості належало виробництво безалкогольних напоїв, харчових концентратів та ін. продуктів (харчових кислот, оцту, сахарину, сухого льоду і т.д.). М'ясна промисловість охоплювала підприємства з переробки худоби і птиці та вироблення м'яса і м'ясних продуктів. Молочна промисловість об'єднувала підприємства, що виробляли молоко й молочні продукти. До рибної промисловості належали підприємства з вилову та переробки риби, морського звіра і рибпродуктів. Окрему групу галузей становили борошномельно-круп'яна та комбікормова промисловості, що переробляють зерно та інші види сировини рослинного походження для продовольчих, фуражних і технічних цілей. У статистичній літературі ці підприємства часто подавалися окремим рядком, а результати їхньої діяльності хоч і не включались до сумар-

них показників харчової промисловості, які публікувались у статистичних щорічниках того часу, однак у наукових дослідженнях, як правило, в аналізі проблем харчової промисловості вони використовувалися з огляду на кінцеве призначення їх продукції.

У 2000 р. вітчизняна статистика перейшла на міжнародні стандарти звітності об'єктів господарської діяльності. Основні види економічної діяльності, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини та виробництвом продовольчих товарів, були об'єднані в групу «харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів». При цьому деякі галузі та окремі виробництва (соляна, парфумерно-косметична, виробництво мила та ін.), які раніше за народногосподарською класифікацією належали до харчової промисловості, при запровадженні нової — за видами економічної діяльності (КВЕД) — були включені в інші підгрупи обробної та добувної промисловості, що зумовило певну незіставність статистичних показників, які характеризують розвиток харчової та переробної промисловості в періоді після 2000 р.

Починаючи з січня 2007 р. назви видів економічної діяльності наводяться відповідно до другої редакції Класифікації (ДК 009:2005) і об'єднані під загальною назвою «Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів».

На сьогоднішній день харчова промисловість належить до першої п'ятірки галузей, що наповнюють державний бюджет, і посідає друге місце після енергетичної галузі за обсягами виробництва продукції у структурі промислового виробництва України (у 2012 р. — 18,2 і 24,5% відповідно). Згідно зі статистичними даними, у 2012 р. частка випуску харчової продукції, напоїв та тютюнових виробів у структурі

1. Частка переробної промисловості та сільського господарства у ВВП України

Показник	Рік			
	2010	2011	2012	2013 ²
Номинальний ВВП (у фактичних ринкових цінах), млн грн	1082569	1302079	1408889	1447900
Валовий випуск продукції країни в основних ринкових цінах, млн грн	2388289	2895283	2895862	н/д
ВВП сільського господарства, мисливства, лісового господарства, млн грн	82641	110564	111748	131930
частка с/г у ВВП країни, %	7,6	8,5	7,9	8,7
ВВП переробної промисловості, млн грн	158483	166382	180086	171802
частка у ВВП країни, %	14,6	12,8	12,8	11,9
Випуск в основних цінах харчової продукції, напоїв та тютюнових виробів, млн грн	197415	220682	200000 ¹	н/д
частка у ВВП країни, % (в основних цінах)	8,3	7,6	6,9 ¹	–

¹ Попередні дані Держкомстату України. ² Розраховано за даними Інституту економічних досліджень та політичних консультацій.

ВВП країни становила 6,9% і значно поступалася сільському господарству (7,9%) — табл. 1.

До речі, з усієї сільськогосподарської продукції, що направляється на промислову переробку (понад 60% від її загального обсягу), 85% надходить на підприємства харчової і лише 15% — легкої промисловості. Тобто основна галузь, що переробляє сільськогосподарську сировину і є головним інтегратором АПК, — це харчова промисловість.

Упродовж останніх років галузь збільшує обсяги виробництва окремих видів продукції. За даними Держкомстату України, у 2013 р. виробництво продукції в харчовій промисловості та підприємствах, що переробляють сільськогосподарську сировину, порівняно з 2000 р. зросло: м'яса (зокрема субпродуктів I категорії) — майже втричі; ковбасних виробів — на 63,4%; молочних виробів — на 22,2%; жирних сирів — у 2,4 рази; олії — у 3,3 рази; маргаринової продукції — на 72,8%; безалкогольних напоїв — на 97,3%; мінеральних вод — у 2,6 рази; солі — у 2,5 рази. Водночас відбулося зниження виробництва масла вершкового — на 31,3%; хліба і хлібобулочних виробів — на 38,7%; кондитерських виробів — 21,4%; цукру з цукрових буряків — на 18,6% (табл. 2).

Наявний потенціал вітчизняного АПК практично повністю може (і повинен!) задовольнити потреби населення в основних харчових продуктах рослинного й тваринного походження. Це стане можливим завдяки: нарощуванню

обсягів виробництва сільськогосподарської сировини та вдосконаленню технології її переробки і зберігання; забезпеченню якості сировини та харчових продуктів через впровадження сучасних технологій, обладнання, систем сертифікації виробництв, що забезпечують їх конкурентоспроможність; зростанню купівельної спроможності населення.

Рівень споживання основних харчових продуктів подано у табл. 3.

Оптимальною вважається ситуація, коли фактичне споживання людиною харчових продуктів упродовж року відповідає раціональній нормі, звичайно з урахуванням специфічних суб'єктивних умов кожного (вік, стать, вид діяльності і т.ін.).

Нині в Україні триває тенденція нераціонального споживання основних продуктів. Як і в попередні роки, фактичне споживання за продовольчими групами «Хліб і хлібопродукти» та «Картопля» перевищує раціональну норму на 8,9 і 12,9% відповідно. Водночас середньостатистичний житель нашої держави недоїдає молочної продукції, м'ясних виробів, рибопродукції, плодів і ягід. Рівень споживання за цими групами продовольства за 2013 р. становив відповідно: 57,7; 67,1; 71,0; 61,8%.

Проаналізувавши дані щодо забезпечення основними видами продовольства вітчизняного виробництва, можна зробити висновок про наявність і ще глибших проблем у частині самозабезпечення м'ясом і м'ясними продуктами, а

2. Виробництво найважливіших видів продукції харчової промисловості*

Вид продукції	Рік						
	1990	1995	2000	2005	2010	2013	2013 до 2000, %
М'ясні вироби, зокрема субпродукти I категорії), тис. т	2710,0	946,0	400,0	625,0	1067,9	1170,6	292,7
Ковбасні вироби, тис. т	900,0	277,0	175,0	309,0	283,0	286,0	163,4
М'ясні напівфабрикати, консерви, тис. т	294,0	39,2	16,0	26,4	10,0	н/д	-
Молочні вироби з незбираного молока (в перерахунку на молоко), тис. т	6432,0	1293,0	1265,8	1548,0	1444,2	1546,8	122,2
Масло вершкове, тис. т	444,0	222,0	135,0	120,0	79,5	92,8	68,7
Жирні сири, тис. т	184,0	73,5	67,5	274,0	207,0	164,0	243,0
Олія соняшникова, тис. т	1070,0	696,0	973,0	1381,0	2990,0	3269,0	336,0
Маргаринава продукція, тис. т	289,0	109,0	162,0	302,0	363,0	280,0	172,8
Цукор-пісок буряковий, тис. т	5388,0	3500,0	1552,0	1900,0	1546,0	1263,0	81,4
Хліб і хлібобулочні вироби, тис. т	6701,0	4114,0	2464,0	2264,0	1808,0	1511,0	61,3
Кондитерські вироби, тис. т	1111,0	315,0	668,0	568,0	604,0	525,0	78,6
Напої безалкогольні, млн дал.	151,0	37,0	67,4	169,0	148,0	133,0	197,3
Мінеральні води, млн дал.	54,5	16,4	48,9	114,8	143,4	125,3	256,2
Сіль (видобуток)	8309,0	2867,0	2287,0	4854,0	4929,0	5796,0	253,4

* Складено та розраховано за даними Державної статистичної служби України.

також плодами, ягодами та виноградом (табл. 4).

Крім того, незважаючи на «правильні» показники щодо плодоовочевої продукції, в торговельній мережі спостерігаємо картоплю, часник (річна норма споживання якого на 1 люди-

ну становить 1 кг), інші овочі — закордонного виробництва.

З огляду на не завжди правильні рішення Україна втратила ряд важливих позицій в насінництві, селекції, а також в цілих галузях: льо-

3. Споживання основних продуктів харчування на одну особу за рік, кг

Продукти	Норми споживання		Споживання за роками						
	раціональні	мінімальні	1990	2000	2009	2010	2011	2012	2013*
Хліб та хлібопродукти	101	94	141	124,1	111,7	111,3	110,4	109,4	110
Картопля	124	96	131	134,5	133	128,9	139,3	140	139
Овочі та баштанні	161	105	103	101,0	137,1	143,5	162,8	159,4	163
Плоди і ягоди	90	68	47	29,1	45,6	48,0	52,6	52,5	55,6
Олія	13	8	12	9,3	15,4	14,8	13,7	13,0	13,5
Цукор	38	32	50	36,5	37,9	37,1	38,5	37,6	38
М'ясо	83	52	68	32,5	49,7	52,0	51,2	54,4	55,7
Молоко	380	341	373	197,7	212,4	206,4	204,9	214,9	219,3
Риба і рибні продукти	20	12	18	8,4	15,1	14,5	13,4	13,6	14,2
Яйця	290	231	272	164	272	290	310	305	308

* Попередні дані.

4. Рівень забезпеченості основними видами продовольства вітчизняного виробництва, %

Основні види продовольства	Рік			
	2010	2011	2012	2013
М'ясо та м'ясні продукти	86,1	91,4	88,9	93,7
Молоко та молочні продукти	106,4	106,7	104,6	102,0
Яйця	108,5	109,5	108,3	109,9
Зерно	144,1	192,9	161,0	219,8
Картопля	97,7	110,0	98,4	100,0
Овочі та продовольчі баштанні	100	105,3	105,8	101,4
Плоди, ягоди та виноград	73,7	74,0	71,8	76,2

нарстві, хмелярстві, у стадії занепаду цукрова та інші галузі. У бізнесі основою для визначення конкурентоспроможності продукції є співвідношення двох показників: ціна — якість. Проте для держави не завжди вигідною є закупівля, можливо, і дешевших продуктів іноземного виробництва, оскільки, *по-перше*: у вартості іноземної продукції немає відрахувань у державні фонди (зокрема і соціальних виплат); *по-друге*: ціни мають властивість постійної динаміки і за певних ситуацій стрімко зростають; *по-третє*: продовольча безпека держави в умовах ризиків та невизначеності спиратиметься, передусім, на власну сировинну базу та виробництво.

Міжнародною статистичною практикою широко використовуються два показники, що характеризують мінімальний рівень продовольчого забезпечення:

- 1) енергетична цінність добового раціону харчування однієї особи;
- 2) витрати сімейного бюджету на продовольчі потреби.

В Україні у 2012 р. середньодобова поживність раціону українця становила 2954 ккал, тоді як рекомендована МОЗ норма — 3200 ккал, тобто на 12% нижче від потреби. При цьому лише 28,6% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що майже вдвічі менше за встановлений пороговий критерій (55%) (рис. 2). Це є черговим підтвердженням незбалансованого харчування більшої частини населення нашої країни.

За нинішніх умов, згідно з даними статистики, рівень витрат домогосподарств на харчові продукти становив 50,2% від усіх витрат, що більше ніж удвічі перевищує аналогічні показники в ЄС (рис. 3). Розрахунки показують, що

в разі доведення споживання лише молокопродукції до встановленої норми, витрати зростуть іще на 34%, що є не реальним.

Отже, низька купівельна спроможність населення є чи не найголовнішим фактором неналежного продовольчого забезпечення українців. Тому в цьому разі, на наш погляд, є 3 напрями розв'язання зазначеної проблеми: I — підвищення заробітної плати (звичайно у співвідношенні зі зростанням продуктивності праці); II — зниження цін; III — державна дотація малабезпеченим верствам населення.

Прикладом необхідності перегляду цін можуть бути дані, наведені на рис. 4, що показують перевищення наявних в Україні цін на окремі види молочної продукції відносно середньосвітових.

Для зниження витрат на підприємствах харчової промисловості впроваджуються нові технології та обладнання, які дають змогу створювати якісну й безпечну продукцію, а також здійснювати виробництво альтернативних дже-

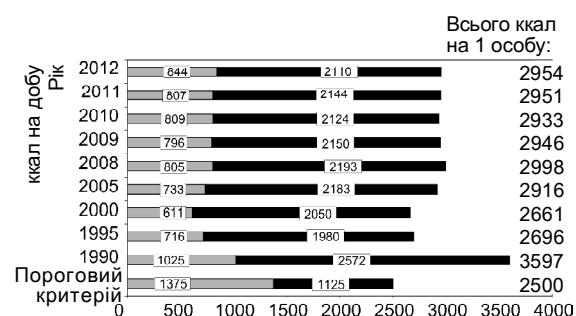

Рис. 2. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням України у розрахунку на одну особу (за даними Держкомстату України): ■ — продукти тваринного походження; ■ — продукти рослинного походження

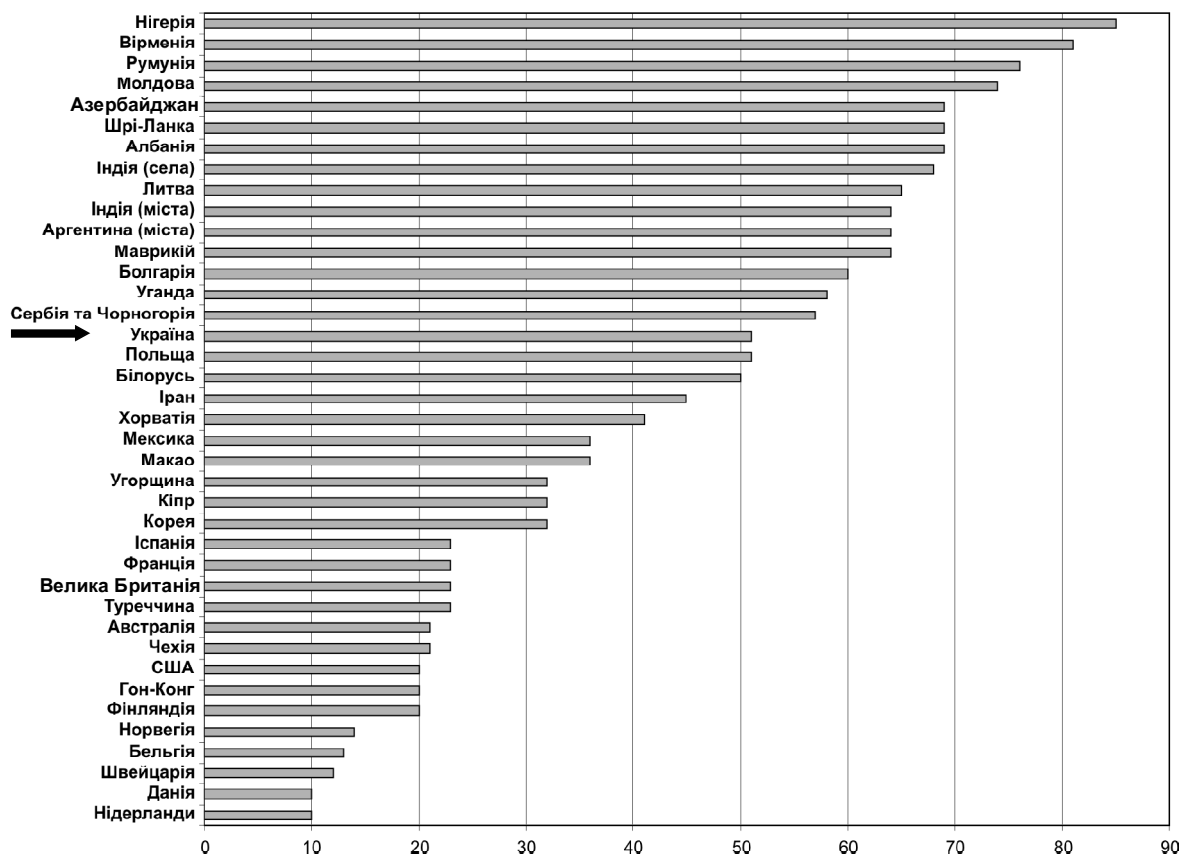

Рис. 3. Частка витрат на харчування в країнах світу, %

рел енергії з продуктів та відходів харчової промисловості.

Упродовж останніх років кількість інноваційно активних підприємств поступово збільшувалася. Відповідно до проведених обстежень, у минулому році їх налічувалося 19% від загальної кількості. Понад 60% підприємств спрямовували свою діяльність переважно на придбання і впровадження машин, обладнання та програмного забезпечення. Водночас частка підприємств, які займалися дослідженнями і розробками, становила менше 3%.

Харчова промисловість загалом вважається інвестиційно привабливою галуззю завдяки короткому періоду окупності вкладених інвестицій. Однак уповільнення й невпорядкованість інвестиційних та інноваційних процесів унеможливають техніко-технологічне оновлення, необхідне для досягнення глибокої переробки сировини. У 2013 р. обсяги прямих іноземних інвестицій у харчову промисловість становили 216,6 млн грн, що майже на 75% менше, ніж у попередньому році. Освоєння інвестицій активніше відбувалося на підприємствах з перероб-

лення та консервування овочів і фруктів — 58,9%; підприємствах олієжирової галузі — 20,1%.

Харчова промисловість і надалі потребує технічного переоснащення, а це означає, що необхідно залучати додаткові фінансові ресурси. Що стосується залучення іноземних інвестицій, то, з нашого погляду, вони мають бути виважені, аргументовані, мати наразі позитивні результати та перспективу.

Аналіз основних проблем споживчого попиту в Україні дає змогу зробити висновок про можливість започаткування програми продовольчої допомоги для найбільш вразливих верств населення. Наприклад, досвід запровадження програм продовольчої допомоги у США свідчить, що такі програми мають високу соціальну і політичну значущість. Це одна зі сфер регулювання, куди виділяються бюджетні кошти у значних обсягах, не викликаючи при цьому особливих заперечень з боку різних за поглядами верств суспільства.

У реаліях США (рис. 5) є не менше півтора десятка різних програм допомоги населенню.

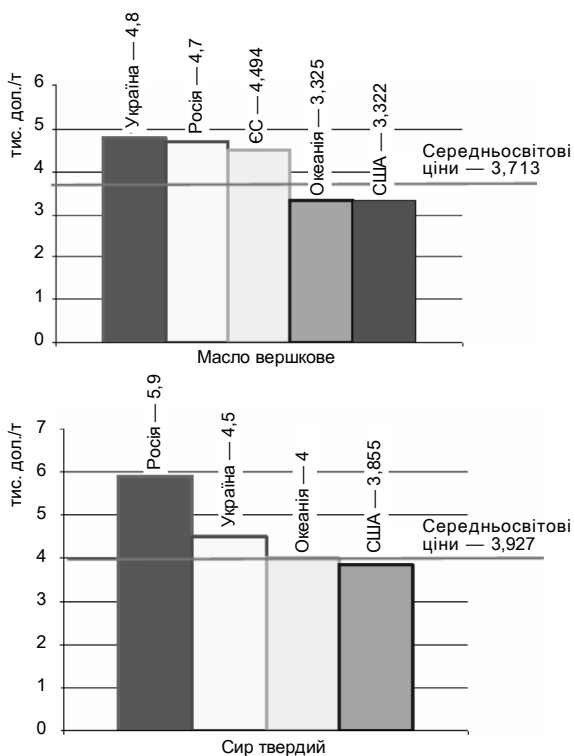

Рис. 4. Рівень середніх світових цін на окремі молочні продукти у 2013 р.

Така різноманітність інструментів і механізмів цілком обґрунтована, оскільки дає можливість враховувати специфічні особливості окремих груп громадян, задіювати відповідні канали надання допомоги, проводити ефективний спеці-

алізований контроль. До найпопулярніших продовольчих програм належать такі: «Продовольчих талонів» (що становить понад 2/3 від загального бюджету усіх федеральних програм); «Дитячого харчування» (понад 22%); «Матері і дитини» (10%); «Прямого розподілу продуктів» (близько 1%).

Наприклад, Мінсільгосппром США відповідно до публічного закону «Про здорове харчування для дітей» № 111-296 від 13.12.2010 р. розроблено нові вимоги для учасників програм у школах, спрямовані на збільшення в раціоні шкільних обідів і сніданків фруктів, овочів, знежиреного чи з низьким умістом жиру молока тощо.

У рамках реалізації програми додаткової продовольчої підтримки та відповідно до публічного закону «Про продукти харчування і продовольство» № 110-246 від 18.06.2008 р. члени домогосподарств повинні мати доступ до 4-х основних товарних груп: хлібобулочні вироби і крупи; плодоовочева продукція і фрукти; м'ясо, риба, птиця; молоко і молочні продукти.

Уся продукція за цими групами товарів повинна мати маркування виробника про поживні цінності.

Основними завданнями, на вирішення яких спрямовані продовольчі програми США, є: підвищення рівня доходу малозабезпечених громадян; підвищення їх обізнаності у сфері дієтології; забезпечення продовольством осіб, які

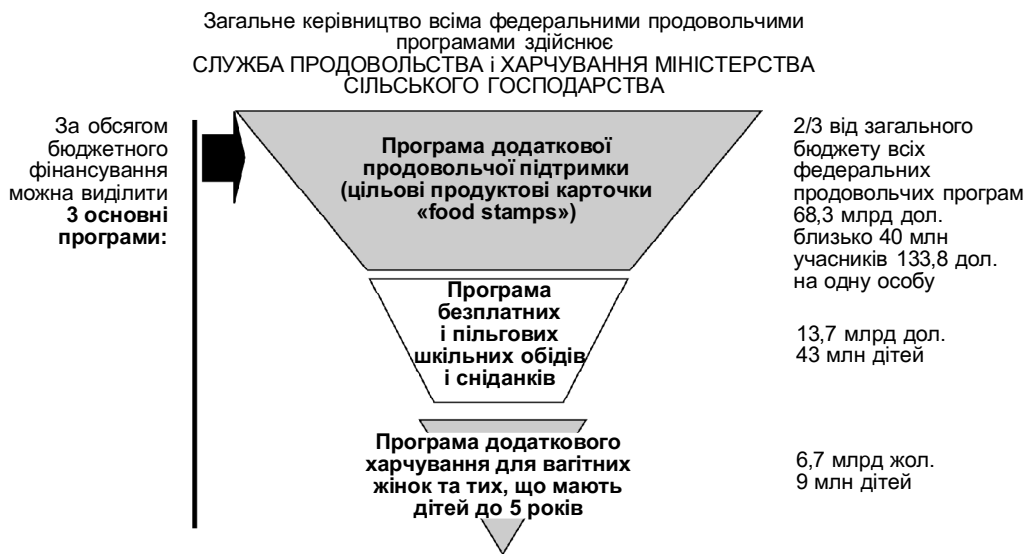

Рис. 5. Федеральні програми продовольчої допомоги населенню з низькими доходами в США

опинилися в надзвичайних обставинах. Законодавство не передбачає можливості втручання державних органів з питань ціноутворення на харчові продукти, реалізовані в рамках програм. Формування цін відбувається в умовах ринкової конкуренції під впливом факторів попиту і пропозиції.

Проаналізувавши ситуацію в Україні, можна стверджувати, що реалізація заходів із запровадження державних програм продовольчої допомоги для найбільш вразливих верств населення дасть змогу підвищити споживчий попит на харчову продукцію вітчизняного виробництва, сприятиме зниженню гостроти бідності та підвищенню соціальної захищеності громадян.

Як один з варіантів вирішення цього питання може бути запропоновано впровадження продовольчого субсидування, якого наразі потребують близько 6 млн осіб (14,1% населення України мають доходи нижчі за прожитковий мінімум). Розмір продовольчого субсидування на одну особу на місяць, за підрахунками ІПР, зокрема для придбання молокопродуктів та хліба, має бути в межах 200 грн. У такому разі загальний розмір продовольчого субсидування за рахунок коштів державного бюджету становитиме 12 млрд грн на рік, окупність яких буде забезпечена завдяки збільшенню обсягів виробництва, виходу його з тіні, а також зніме певну соціальну напруженість у суспільстві.

Висновки

Основними заходами щодо формування соціальної продовольчої системи є: повне забезпечення населення основними видами продовольчої продукції вітчизняного виробництва; підвищення якості сировини і готової продукції; енерго- і ресурсозбереження; впрова-

дження інноваційних високопродуктивних технологій та обладнання; посилення державного впливу на процес повного і якісного забезпечення продовольчими продуктами усіх верств населення; удосконалення системи управління та підтримка пріоритетних напрямів розвитку харчової індустрії.

Бібліографія

1. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку/ Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Молдован Л.В. та ін.; за ред. акад. УААН Б.Й. Пасхавера; НАН України; Ін-т економ. та прогнозув. — К., 2009. — 432 с.
2. Глобальна продовольча безпека/О.Г. Білорус, М.В. Зубець, П.Т. Саблук, В.І. Власов; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, ННЦ «Ін-т аграр. економіки» УААН. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2009. — 485 с.
3. Дейнеко Л.В. Формування ефективною політики безпеки харчових продуктів в умовах інтеграції України в світову агропродовольчу систему/Л.В. Дейнеко, П.М. Кулчак//Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях/ Н.М. Андрєєва, В.О. Бараннік, Є.В. Беланов та ін.; за наук. ред. Є.В. Хлобистова. — Сімферополь: ПП «Підприємство Фенікс», 2010. — 582 с. — С. 513–524.
4. Концептуальні засади галузевої паспортизації харчової індустрії України/М.П. Сичевський, О.І. Куць, О.В. Коваленко та ін. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. — 264 с.
5. Продовольча безпека: сутність, стан та особливості забезпечення/М-во освіти і науки України, Нац. ун-т харч. технологій; кер. авт. кол. І.В. Феду-

лова. — К.: Кондор, 2013. — 467 с.

6. Сичевський М.П. Формування національної продовольчої системи: сутність та перспективи/ М.П. Сичевський, О.Б. Полещук, О.В. Коваленко// Продовольчі ресурси: зб. наук. пр. — К.: Ін-т прод. ресурсів НААН, 2013. — С. 8–21.

7. Сичевський М.П. Харчова промисловість України: сучасний стан та перспективи розвитку/М.П. Сичевський//Проблеми ринку продовольчих ресурсів України: зб. наук. пр. за матеріалами Першої наук.-практ. конф., 10 квіт. 2013 р./Ін-т прод. ресурсів. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. С. 8–10.

8. Сталій розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія/О.І. Павлов, М.А. Хвесик, В.В. Юрчишин, С.О. Юшин та ін.; за ред. зав. каф. екон. промисл. ОНАХТ. — Одеса: Астропринт, 2012. — 625 с.

9. Barrett Christopher B. Food security and food assistance programs//Handbook of Agricultural Economics/Edited by B. Gardner and G. Rausser// Cornell University, Ithaca, NY. — 2002. — V. 2. — 95 p.

10. Food security and safety. Economic Perspectives//An Electronic Journal of the U.S. Department of State. — 2002. — V. 7, № 2. — 49 p.

Надійшла 6.05.2014.